

Durum Deęerlendirmesi

İran'ın Enerji Kaynakları ve Küresel Rekabet

Aęustos 2017 | 7

Yasemin Konukçu

Association of Researchers
On the Middle East and Africa

جمعیة دراسات الشرق الأوسط و أفریقیا

www.ordaf.org

İran'ın bölge ülkeleri ile olan ilişkileri daha doğrusu problemleri genel olarak İran'ın Şiilik üzerinden geliştirdiği yayılma politikaları üzerinden incelenmektedir. Çoğu kere Ortadoğu ülkeleri de kendi ikili veya çok taraflı ilişkilerinde veya müttefiklerinden so-runu böyle bakılmasını istemektedir. Tabii olarak çapraz ilişkilerde beklenmeyen uyum-suzluklar ve anlayış farkları ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz bunun ana nedenlerinden biri İran'ın vazgeçilmez enerji rezervleridir.

İran dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %9.3'ne ve doğal gaz kaynaklarının %15.8'ne ev sahipliği yapmaktadır. Üstelik İran, petrol ve doğal gaz kaynakları sürekli büyüyen ülkel-erden birisidir. Devrimden sonra yeni petrol kaynaklarının bulunmasıyla, kanıtlanmış rezervlerin oranı günümüze kadar yaklaşık iki katı düzeyinde artış göstermiştir.

Enerji kaynakları ve potansiyeli giderek artış gösterirken ekonomisi nispi olarak büyüme-likle birlikte iktisadi daralmayla baş etmek zorunda olan İran, uluslararası ekonomik yaptırımların kaldırılmasını büyük bir fırsat olarak görmektedir. İran'ın petrol kaynak-larını değerlendirmek isteyen ülkeler ve petrol şirketleri de bu durumun farkında olarak kendi aralarında yoğun bir rekabet ve işbirliği içerisine girmişlerdir.

Bu bağlamda, tek taraflı ekonomik yaptırımlar nedeniyle İran ile enerji kaynaklarına doğrudan ulaşamayan ABD ve İngiltere merkezli şirketlerin, arama, yatırım ve üretim amacıyla Avrupa'da paravan şirketler kurdukları yönünde güçlü iddialar bulunmaktadır. İran ile ABD arasındaki yumuşama dönemlerinde de dolaylı yollardan Amerikan petrol şirketleri İran Petrol Şirketi'yle büyük petrol anlaşmalarına imza atmışlardı. Örneğin 1995 yılında, bugün Amerikan Dışişleri Bakanı olan Rex Tillerson'ın eski yöneticisi old-uğu Exxon (1999 yılında Exxon, Mobil şirketiyle birleşmiş ve ExxonMobil adını almıştır) ile Azerbaycan arasında, 7,4 milyar dolar değerinde bir mutabakata varılmış, Hazar Den-izi'nde arama yapmayı hedefleyen anlaşmaya İran Petrol Şirketi de %5 oranında or-tak olmuştur. İlave olarak Amerikan basınına göre Tillerson, 2003-2005 yılları arasında ABD'nin jeopolitik düşmanları kabul edilen Sudan, İran ve Suriye ile (ExxonMobil'in %50 oranında pay sahibi olduğu petrol katkı maddelerinin üretilmesi ve pazarlanmasıyla ilgili faaliyetleri olan) Infineum International Limited aracılığıyla, ticari ilişkiler kurmuştur.

Diğer taraftan İran petroleri konusunda, Avrupa, Japonya, Çin ve Rusya ise hemen he-men her fırsatı değerlendirmeye çaba göstermektedirler ve Amerikan ve İngiliz petrol şirketlerine göre İran kaynakları üzerine yaşanan rekabette, üstünlük elde etmişlerdir. Bugün İran petroleri konusunda yaşanan küresel rekabetin temelleri, 1979 İran Devrime dayanmaktadır.

1979 Sonrası İran Petrolünün Hikayesi

1979 yılına kadar ABD, İngiltere ve İran arasında petrol kaynaklı sorunların nedenleri, fi-yatların belirlenmesi ve petrol arz oranlarının tespit edilmesiyle ilgili konulardan ibaret-tir. Bu sorunlar da, genellikle İran-Suudi Arabistan arasındaki rekabet üzerinden çözüme kavuşturulmuştur.

Ortadoğu'nun iki rakip ülkesi İran ve S. Arabistan arasında, petrol fiyatlarının belirlen-mesi meselesi 1950'li yıllardan başlayarak günümüzde kadar kritik bir konu olmaya de-vam etmiştir. Buna göre, İran'ın fiyatları yukarıya çekme girişimlerine Suudiler, üretim

kapasitesini arttırarak misilleme yapmış veya S. Arabistan ve Körfez ülkeleri İsrail'e tepki olarak petrol fiyatlarını yükselttiğinde Pehlevi yönetimi OPEC kararları dışında hareket etmeyi tercih etmiştir. Küresel aktörlerin petrolün birim fiyatı ve arz oranıyla ilgili beklentileri, İran ve S. Arabistan arasındaki rekabet nedeniyle, çoğu zaman sorunsuz bir şekilde karşılanmıştır. Ancak, bu sistemde 1973 yılında önemli bir kırılma yaşamıştır.

1970'li yıllarda küresel sistemde enerji tedariki açısından iki önemli kriz yaşanmıştır. İlki 1973 yılında Arap-İsrail savaşıyla, ikincisi ise İran'daki Devrim süreciyle 1978 yılının sonunda başlamıştır. 1973'de başlayan süreç Arap-İsrail savaşının tetiklediği bir sorun olduğu için batılı şirketler ve ülkeler, siyasi nedenlerle ortaya çıkabilecek yeni enerji krizlerine nispeten hazırlıklıydılar. İran Devriminden önce, 1973 krizinden dersler çıkararak petrol şirketlerinin maliyeti yüksek olsa da büyük oranda petrol stoku yapmaları, OPEC ülkelerinin üretimlerini arttırmaları ve tüketimi azaltmaya dönük toplumsal tasarruf tedbirleri sayesinde kriz, 1979 yılının sonuna doğru aşılabılmıştır. İran düşük oranlar da olsa da, 1979 Mart ayından itibaren tekrar petrol üretmeye ve ihraç etmeye başlamıştır. Ancak 1979 petrol krizinin ikincil etkileri, birincil etkisi olan petrol arzında ortaya çıkan daralmadan daha önemlidir ve bu ikincil etkiler bugün küresel sistemdeki mücadeleyi anlamak açısından geniş imkânlar sunmaktadır.

Devrimin hemen sonrasında İran Petrol Şirketi millileştirilmiş ve ABD ve İngiltere'nin İran petrolü üzerindeki nüfuzuna son verilmiştir. Ancak Devrim öncesinde Amerikan şirketleri İran'daki siyasal gelişmeleri, İngilizlere göre daha fazla ciddiye almışlardır. Zira ülkedeki Ortadoğu'nun en büyük sol hareketi, SSCB tehdidi ve Milliyetçi itirazlar, Amerikan şirketlerinin tarihsel olarak sadakati kanıtlanmış Suudi Arabistan'da yoğunlaşmalarına neden olmuştur. Diğer taraftan 1979 krizi neticesinde en fazla zarar eden ülke, tarih boyunca İran petrollerinden en fazla kâr sağlayan İngiltere ve petrol kaynağının yaklaşık %40'ını İran'da temin eden İngiliz petrol devi British Petroleum (BP) olmuştur. Ancak Atlantik ittifakı açısından, Devrim ve onun yarattığı enerji krizinin maliyeti, reel zarardan ibaret değildir.

1979 petrol "türbülansı" kısa sürmüş olmakla birlikte, bu krizden sonra petrol piyasasındaki hiyerarşisinin tepe noktasında bulunan Amerikan-İngiliz şirketlerinin egemenliği, Japonya, AB, Çin ve Rusya açısından kırılabilir ve kırılması gereken bir engel olarak algılanmaya başlamıştır.

Zira devrim öncesinde ABD ve İngiltere merkezli şirketler, piyasaya doğrudan petrol arz etmekten ziyade, daha küçük ölçekte üretim, satış ve depolama kapasitesine sahip alıcılara "toptancı" olarak ham petrol satmaktaydılar. Bu nedenle Devrim sonrası, "toptancıların" tedarikçi olarak güvenilirlikleri sarsılmıştır. Çünkü 1979 petrol krizinden "toptancı" şirketler kârdan zarar etmiş ancak, "perakendeci" veya "aracı" şirketlere sahip ülkeler doğrudan etkilenmiş ve büyük bir panik yaşamışlardır. Örneğin 1978 sonuna doğru, İran'ın petrol ihracatı durma noktasına gelmiş ve Avrupa'da fiyatlar %10 ile %20 oranları arasında artış göstermiştir. Bu fiyat dalgalanması enerji rekabetinin gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur.

Devrim sonrasında Batı ittifakı arasında enerji rekabetinin ilk sinyalleri Rehine krizi sırasında ortaya çıkmıştır. Carter yönetimi, Tahran'da bulunan Amerikan büyükelçiliğinin basılması ve diplomatların rehin alınmasından sonra, İran'ın ABD'de bulunan mal

varlıklarını dondurmuş ve İran'dan yapılan petrol ihracatına son vermiştir. Ancak, Amerikan yönetiminin Japonya ve Avrupalı müttefiklerinden destek beklentisi karşılıksız kalmış, İran petrollerini dünya piyasasından silme girişimleri akamete uğramıştır.

Bundan sonra, Japonya ve Avrupa merkezli şirketlerin petrol kaynaklarına doğrudan ulaşmak konusunda "gözü açılmış", Ortadoğu ile bizatihi ilgilenmeleri gerektiği sonucuna varmışlardır. Ancak bu sefer de, İran-İrak savaşı nedeniyle süreç ilerleyememiştir.

1980'de İran-İrak Savaşı'nın başlamasıyla, iki ülkenin de petrol sanayisi ağır bir darbe almıştır. O dönem itibarıyla dünyanın sayılı tesislerinden kabul edilen İran'ın Abadan rafinerisi, Irak güçleri tarafından tahrip edilmiştir. İran misilleme olarak Irak petrol tankerlerini vurmuştur. 1984 yılından itibaren İran-İrak savaşı, petrol tankerleri savaşı dönüşmeye başlamıştır. İran'ın, Kuveyt ve S.Arabistan petrol gemilerine Irak yönetimine destek verdikleri gerekçesiyle saldırılar düzenlemesiyle kriz, uluslararası bir boyut kazanmış, sonuçta siyasi ve ekonomik baskılar karşısında 1988 yılında ateşkes sağlanmıştır. Savaşta stratejik hedef olarak kabul edilen petrol tesislerin hedef alınması, iki ülkenin ekonomisini de imha ederken, yeni şirketlerin sahaya inme ihtimalini de ortadan kaldırmıştır.

1990'lı Yılların Arayışları

1990'lı yıllara yeni bir başlangıç yaparak girmek isteyen İran, petrol fiyatlarının 10 dolara kadar düşmesinden muzdarip, hem küresel piyasalara açılma hem de tarihsel olarak anlaşmazlık yaşadığı S.Arabistan ve Körfez ülkeleriyle yakınlaşma arayışına girmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani, S. Arabistan'a 10 günlük uzun bir ziyaret yaparak bölgesel ittifaklarını genişletmek, Rusya ile stratejik ve teknolojik işbirliği ve özel girişimi destekleyerek Batıya yakınlaşma siyaseti izlemiştir. Rafsancani'nin yabancı sermayeyi ülkeye çekme çabaları, iç siyasi mücadeleler nedeniyle büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Hatemi yönetimi ile başlayan yeni liberalleşme çabası enerji piyasasına güçlü şekilde yansımamıştır. Ancak, 1998 yılında Clinton yönetimi İran enerji kaynaklarına 20 milyon dolardan fazla yatırım yapmayı yasaklayan bir kanunla ekonomik ambargoyu genişlettiğinde, bu duruma itiraz Amerikan merkezli Mobil şirketinden gelmiştir. Aynı dönemde, Avrupa, Rusya ve Japonya kaynaklı şirketler, İran'a 12 milyar dolar değerinde yatırım yapmaya karar vermişlerdir.

Devrimden sonra İran'a uygulanan ekonomik yaptırımların eş güdümlü şekilde yürütülmemesinin nedeni ülkedeki enerji kaynaklarıdır. Amerikan yönetimleri, İran'a karşı küresel ölçekte uygulanabilecek ekonomik ambargoyu hayata geçirememişlerdir. Ancak, ABD'nin bu yöndeki en önemli hamlesi, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun ilgi alanındaki bir konu olan nükleer krizi, 2006 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin masasına getirmek olmuştur. Dolayısıyla İran'a uygulanan ekonomik yaptırım, küresel güvenlikle ilişkili bir konu haline gelmiştir. Bu nedenle ekonomik yaptırım gerekçesini ortadan kaldıran nükleer anlaşma, İran enerji kaynakları konusunda yeni bir sayfa anlamına gelmektedir. Anlaşmanın devam etmesi halinde, bu alanda küresel rekabetin derinleşmesi beklenebilir.

Güncel Panaroma

Son dönemlerde küresel sistemde alternatif enerji kaynaklarına doğru bir yönelim söz konusudur. Ancak özellikle petrol kaynakları üzerinde yaşanan rekabette, belirleyici konu yalnızca arz-talep dengesi değildir. Petrol, çok uluslu şirketlerin, siyasi mücadelelerin ve jeopolitik dengelerin merkezinde yer almaya devam etmektedir. Petrol siyasi bir araçtır.

Petrol sanayisine bağımlı ülkelerin kontrol edilmesi ve siyasi açıdan baskı altına alınması sorununun son derece farkında olan ve ihracatının %80'ni petrol ürünleri oluşturan İran yönetimi 2006 yılında, petrol fiyatlarının belirlendiği New York ve Londra petrol borsalarına alternatif olarak düşünülen ve Euro'yu esas alan İran Petrol Borsası'nı kurma hedefini açıklamıştır ve bu hedefi 2011 yılında hayata geçirmiştir. İran'ın 1979 sonrası küresel petrol hiyerarşisini kırmaya dönük ikinci adımı, petrol piyasasında doların egemenliğini ortadan kaldırma arayışı olmuştur. Petrol karşılığında ödemeleri Euro cinsinden talep eden İran, finansal piyasada doların tekelini kırmayı hedeflerken diğer taraftan AB ülkeleriyle ortak bir perspektifin yolunu inşa etme çabasıdır.

Bu süreç nükleer anlaşma sonucunda İran'a uygulanan çok taraflı ekonomik yaptırımların kaldırılmasıyla yeni bir aşamaya gelmiştir. Tahran yönetimi, 200 milyar dolar düzeyinde petrol ve doğal gaz yatırımını yapmayı planlamaktadır. 2016 Ekim ayında İran Petrol Şirketi, 50 enerji projesi için yabancı şirketlerin başvurularını almaya başlamıştır. Avrupa'dan (Hollanda) Royal Dutch Shell, (Fransa) Total ve (İtalya) Eni gibi şirketlerin yanında Rus ve Çinli yatırımcılar anlaşmalarda yer almaya çaba göstermektedirler. Bunun yanında Filipinler, Malezya ve Endonezya gibi birçok ülke İran hükümetiyle temas halinde ortak projeler için müzakereler yürütmektedir. Örneğin 2016 yılında İran, Çin ve Avrupa'dan yatırımcılarla birlikte Endonezya'da 8.4 Milyar dolar değerinde bir petrol rafinerisi inşası konusunda anlaşmaya varmıştır. Buna karşın Amerikan merkezli Exxon-Mobil ve Chevron gibi şirketler, İran'a yönelik ABD'nin tek taraflı yatırımları nedeniyle, projelere başvuruda bulunamamaktadırlar.

Dolayısıyla AB ve Japonya açısından İran enerji kaynakları, Devrim sonrası ortaya çıkan fakat, İran-Irak Savaşı ve diğer bölgesel krizler nedeniyle ertelenmek zorunda kalınan yeni bir fırsat, Amerikalılar ve İngilizler bakımından ise, "eskimeyen" bir sorundur.

Bu eski sorunu kısaca mercek altına almak gerekirse, Amerikan petrol şirketleri, milliyetçi lider Muhammed Musaddık'ın darbe ile iktidardan uzaklaştırılmasından sonra, İran piyasasına girmişlerdir. Böylece o döneme kadar büyük ölçüde SSCB ve İngiltere arasında rekabet konusu olan İran enerji kaynaklarıyla ilgili yeni yol haritası ortaya çıkmıştır. Buna göre, ABD-İngiltere merkezli şirketlerin ve İran yönetimin esas oyuncu olduğu çok paydaşlı (S. Arabistan'da uygulanan ortaklık modeli esas alınarak) bir konsorsiyum kurulmuş ve gelirin %50'si İran'a kalacak şekilde bir düzenlemeyle paylaşımın esasları belirlenmiştir. İran Ulusal Petrol Şirketi, (National Iranian Oil Company) güçlü ortaklarıyla birlikte, enerji tedarik zincirinin en tepesine kısa sürece ulaşarak, İran'ı dünyanın petrol ihraç eden ikinci ülkesi haline getirmiştir.

Devrim sonrası ABD ve İngiltere merkezli petrol şirketlerinin hafızasında, İran halkına "güvenilemeyeceği" ve geçmişte yapılan yatırımları göremeyecek kadar "kör" oldukları algısı halen devam etmektedir. Bu algıyı, ABD'nin yeni Dışişleri Bakanı Tillerson verdiği

mülakatta da görmek mümkündür. Tillerson, İran'ın zor bir ülke olduğunu ve şirketler açısından yaşanan deneyimlerin (örneğin 1978'de grevlerin başlamasıyla birlikte BP yetkililerinin önemli bir bölümü ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.) hâlâ soru işaretleri yarattığını ifade etmiştir. Ancak Tillerson, ekonomik yaptırımların İran'da beklenen değişimi hayata geçiremeyeceğini aksine ABD'li şirketlerin elini kolunu bağlarken, diğer rakip şirketlere avantaj sağladığını da belirtmekten kaçınmamıştır.

2017 yılının başından itibaren ABD-İran arasındaki kriz yeniden küresel kamuoyunu meşgul etmektedir. Petrol piyasasını etkileyen önemli nedenler siyasal istikrarsızlıktan kaynaklanmakla birlikte, çoğu zaman krizi fırsata çevirmek isteyen şirketler ve uluslararası oyuncular tekel oluşturarak, daha fazla stok yaparak ve üretimi kısıtlayarak kâr oranlarını yükseltme arayışına girebilmekte ve bu şekilde siyasal krizlerin derinleşmesine de zemin hazırlayabilmektedir. Bu nedenle siyasal krizler petrol piyasası için rekabetin bir parçasıdır. Nitekim pek çok petrol ülkesi bu değerli kaynağın hem bir fırsat hem de kendilerine karşı kullanılacak bir silah olabileceğinin farkına varmış bulunmaktadır.

Şimdi merak edilen konu ise, ExxonMobil şirketinin eski CEO'su olarak İran petroleri ile yakından ilgilen Tillerson ve D. Trump'ın siyasetçi konumlarıyla, "ontolojik kimlikleri" olan üst düzey kapitalist perspektifinden, hangisinin ağır basacağı ve uzun dönemde İran siyasetinde ne şekilde hayat bulacağıdır. Tabi diğer bir merak konusu da bunun bölgesel politikalara nasıl yansıtacağıdır.

Yazar Hakkında

Yasemin Konukçu

Lisans eğitimini Hacettepe Üniversitesi'nde ve Yüksek lisans eğitimi Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladı. Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsünde doktora çalışmalarına devam eden Yasemin Konukcu, İran dış politikası, İran-ABD ilişkileri ve ABD dış politikası konuları üzerine yoğunlaşmaktadır.

Association of Researchers
On the Middle East and Africa

جمعية دراسات الشرق الأوسط و أفريقيا